

पुरुषा

“उक्थेषु कारो प्रति नो लुपस्य
मा नो नि कः पुरुषना नमस्ते ॥”

“पुरुषना पुरुषेषु ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
पुरुषत्वं, ज्ञी, पुरुषस्य भावः । पुरुषवृत्तिरसाधा-
रणधर्मः । पुरुषशब्दात् भावार्थे त्वप्रत्ययः ।
(यथा, महाभारते । ५ । १८६ । १३ ।
“हनिष्यसि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लज्जासि ॥”)
पुरुषञ्च ॥

पुरुषदत्तः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे दत्तप्रत्ययः । इति आकरणम् ॥
पुरुषदत्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दत्त इव आकृति-
र्यस्याः । कप् । कापि त्र्यत इत्वम् ।) मेदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

पुरुषद्वयसः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे द्वयसत्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति आ-
करणम् ॥

पुरुषदेवी, [नृ] त्रि, पुरुषदेवश्रीलः । पुरुष-
शब्दोपपदाद्विधातोर्विप्रत्ययनिष्पन्नः । इति
आकरणम् ॥

पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुष्करीकः, पुं, (पुरुषेषु पुष्करीकः श्रेष्ठ
इत्यर्थः । यद्वा, पुरुषः पुष्करीको यात्र इवेत्युप-
मितसमासः ।) पुरुषयात्रः । नरश्रेष्ठः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५६ ॥ जिनराजविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे मात्रप्रत्ययः । इति आकरणम् ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । २ । ५ । १ ।
“पुरुषमात्रेण वि मीमिषे यज्ञेन वै पुरुषः
सम्मतः ॥”)

पुरुषधर्मः, पुं, (पुरुष ऋषभ इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषयात्रः, पुं, (पुरुषो यात्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १६ । ४३ ।

“एवमेव पुरुषयात्राः पाण्डवा युद्धनिन्दनः ॥”)
पुरुषशार्दूलः, पुं, (पुरुषः शार्दूल इव ।) पुरुष-
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६१ । ६ ॥

“तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सयथाचिन्तम् ।
शक्रस्याह्निगन्तं तव मे विमयो महान् ।
आसीत् पुरुषशार्दूलः । इडा पार्थं तयागतम् ॥”)
पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेषु सिंहः
श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
जिनराजविशेषः । तत्पठ्यायः । श्रैविः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषाद्यः, पुं, (पुरुषाणां जिनपुरुषाणामाद्यः
प्रथमः ।) आदिनापचानामा जिनविशेषः । इति

१८६

पुरुहु

धनञ्जयः ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्यः प्रथमः ।
पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णुः ॥
पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिष्ठः ।)
निष्ठनरः । यथा, श्रान्तिशतके ।
“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
सेषे स्वस्य पदस्य दातारि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयगामेशमल्पार्थदं
सेवायै ऋगयामहे नरमहो मृगा वराका
वयम् ॥”

पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयो-
जनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।
“धर्मायैकाममोक्षाच्च पुरुषार्थो उदाहृतः ॥”
(यथा, मनुः । ७ । १०० ।

“एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)
गोखामिमते भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुष-
कारः । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।
“देवं पुरुषकारेण को वक्ष्यितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थं निरर्थकः ॥”)

पुरुषास्थिमाली, [नृ] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि
तेषां मालास्थस्येति । पुरुषास्थिमाला +
ब्रीह्यादित्वात् इनिः ।) शिवः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १११ ॥

पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेषु उत्तमः ।) विष्णुः । इत्य-
मरः । १२ । १२१ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।

“हरिर्येकः पुरुषोत्तमः स्मृतः
महेश्वरस्त्वामक एव नापरः ।
तथा विदुर्मीं मुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥”

एतन्निवृत्तिर्यथा, महाभारते । ५ । ७० । १० ।
“पुराणात् सद्गन्तापि ततोऽसौ पुरुषो-
त्तमः ॥”)

जिनराजविशेषः । तत्पठ्यायः । सोमभूः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥ पुरुषेषु मध्ये
उत्तमः । यथा, धर्मपुराणे ।

“विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानघस्य च ।
अरिमित्रेषुदासीने मनो यस्य समं ब्रजेत् ॥
समो धर्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः ।
यस्यैवं मानसं तित्त्वं स नरः पुरुषोत्तमः ॥”

(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽख्यजेति । अच् ।
उत्कलखण्डकदेशः । स तु प्रौढस्थानानामन्य-
तमः । तत्र भगवती विमलारूपेण विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।

“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”
अन्यकर्तृविशेषः । स तु प्रयोगरत्नमालायाकर-
णस्य द्विरूपैकाक्षरहारावलीकोषाणां अन्य-
याच्च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता ॥)

पुरुहं, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति ।
पुरु + हन् गतौ + अन्यभ्योऽपीति डः ।) प्रचु-
रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

पुरुहु, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + बाहुलकात् हुः ।) प्रचुरम् । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥ (पुरुहुरित्यपि पाठः ॥)

पुरोगः

पुरुहूतः, पुं, (पुरु प्रचुरं हृतमाज्ञानं यज्ञेषु
यस्य । पुरु यथा स्यात्तया ह्यते यन्त्रभिरिति
वा । यद्वा, पुरुषि बहूनि हृतानि नामानि
यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १२ । १४४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२६ । २५ ।
“पुरुहूताद्यं जज्ञे कृत्यामेव धनञ्जयः ॥”
प्रचुरनामविशिष्टः, त्रि । यथा, भागवते ।
८ । १ । १३ ।

“स विश्वकायः पुरुहूत ईशः
सत्यः स्वयंज्योतिरजः पुराणः ॥”
स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे प्रौढस्थाने विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५६ ।
“विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूताश्च पुष्करे ॥”

पुरूरवाः, [स्] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्यात्तथा
रौतीति । “पञ्चतच्च पुरनाम यज्ञ यज्ञे पुरू-
रवाः ॥” ३६० । २२ । इति महाभारतोक्तवचनात्
पुरौ पञ्चते रौतीति वा । पुरु + र + “पुरू-
रवाः ॥” उणा० ४ । २३१ । इति अक्षिप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) बुधस्य पुत्रः । स
तु चन्द्रवंशीयादिराजः । तत्पठ्यायः । बौधः २
रेलः ३ उर्वशीरमणः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा, अग्निपुराणे ।

“ततो बुधाश्रमं प्रायादिडा रूपाश्रिता सती ।
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ॥
सोमपुत्राद्बुधाद्राजन् । तस्या जज्ञे पुरूरवाः ।
जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुदुश्चतां गता ॥”
अपि च ।

“इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।
अश्वमेधशतं सायमकरोदयः स्वतेजसा ॥
पुरूरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ।
हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनार्दनम् ।

लोकैश्वर्यमगाद्राजा सप्रज्ञीपपत्तिदा ॥
केशिप्रभृतयो देव्यास्तस्य भृत्यत्वमागताः ।
उर्वशी यस्य पत्नीत्वमागत् सद्रूपमोहिता ॥
सप्रज्ञीपा वसुमती सशैलवनकानना ।

धर्मेण पालिता तेन सर्वलोकहितेक्षिता ॥
चामरयाहिणी कौर्त्तिः सम्पन्नैकाङ्गवाहिका ।
विष्णुप्रसादाद्देवेन्द्रो ददावर्द्धासननदा ॥
धर्माधिकामात्यर्म्मण सममेवाभ्यपालयत् ।
धर्माधिकामाकां द्रुमाजमुः कौतुकात् पुरा ॥”

इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणं हरिवंशे २६ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ *) विश्वदेवः । इति जटाधरः ॥
पार्वत्यश्वाहदेवः । यथा,—

“पुरूरवा माद्रवाच पार्वत्ये समुदाहृतौ ॥”
इति आहृतत्वे दृष्टव्यः ॥

पुरोगः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । पुरस् + गम +
ङः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥
(यथा, रघुः । ६ । ५५ ।

“न्याचातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां
जिभर्ति यच्चापभृतां पुरोगः ॥”)
प्रधानः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥